

“Περίπλους” στο Δανεισμό & τις Χρεοκοπίες του Ελληνικού Κράτους¹

του Κ. Β. ΚΑΡΑΝΑΤΣΗ*

*Ποιος είδε κράτος λιγιστό σ' όλη τη γη μοναδικό
εκατό να εξοδεύη και πενήντα να μαζεύει*

.....
(Γ. Σουρής)

Η Ελλάδα γεννήθηκε από το δανεισμό και την χρεοκοπία. Αυτοί είναι οι “γονείς” που ανάστησαν και γαλούχησαν το νέο ελληνικό κράτος που παρά τα εκατόν ενενήντα περίπου χρόνια του δεν απογαλακτίστηκε, ούτε ανεξαρτητοποιήθηκε από τη διεθνή κεφαλαιαγορά. Γι’ αυτό και ίσως η ελληνική οικονομία ακολουθεί καταπόδας τις διεθνείς οικονομικές διακυμάνσεις !

Από τα χρόνια του αγώνα για την ανεξαρτησία μέχρι σήμερα η Ελλάδα πτώχευσε πέντε φορές² που τυχαία (sic) συνεπίπτανε με περιόδους διεθνών υφέσεων και άλλες τόσες φορές περίπου βρέθηκε στα πρόθυρα της πτώχευσης. Εντωμεταξύ τα μισά από τα εκατόν ενενήντα περίπου χρόνια ήταν χρεοκοπημένα και συνεπώς αποκλεισμένα από τη διεθνή κεφαλαιαγορά, η οποία εξέδιδε «απαγορευτικό για τον απόπλου» οποιουδήποτε δανείου. Έτσι ο οικονομικός έλεγχος, η τρόικα, η ανησυχία για την εκταμίευση των δόσεων της οικονομικής βοήθειας (sic) και τα άλλα δυσάρεστα και ταπεινωτικά φαινόμενα που τον τελευταίο καιρό ταλανίζουν είναι, από ιστορικής άποψης, γνώριμα φαινόμενα, τόσο που ο πανικός που πλανιέται να είναι εκ του περισσού. Εξ’ άλλου, για τους μνήμονες, το “παιχνίδι” μεταξύ διεθνούς κεφαλαιαγοράς και εξαρτημένων οικονομιών, όπως αυτή της Ελλάδος, παίζεται ακριβώς όπως το βιώνουμε!

---

¹ Γραπτή εκδοχή της παρέμβασης που έγινε τον Μάρτιο του 2012 σε εκδήλωση του Τμήματος Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων για την παρούσα οικονομική κρίση 2010 - ... !.

* Επίκουρος Καθηγητής στο γνωστικό αντικείμενο της Οικονομικής Ιστορίας του Τμήματος Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

² Επισήμως η Ελλάδα πτώχευσε (παύση πληρωμών) δύο φορές. Η μία ήταν το 1893 και η άλλη το 1932. Η παύση πληρωμών επί Καποδίστρια δεν λογαριάζεται, διότι το ελληνικό κράτος δεν είχε συσταθεί, ενώ αυτή του 1843 τελούσε ήδη υπό αποκλεισμό και το 1943 είχε να κάμει με εξωγενείς παράγοντες.

Χρεοκοπίες & στάσεις πληρωμών

☛ 1827, παύση πληρωμών

☛ 1843, προσωρινό χρεοστάσιο (παύση πληρωμών)

- 1827-'78, αποκλεισμός από τις διεθνείς χρηματαγορές (άτυπος ΔΟΕ)
- 1857, Διεθνής Οικονομική Εξεταστική Επιτροπή (επισήμως άτυπος ΔΟΕ).
- 1860, προσωρινή ανάπαυση (!) πληρωμών του εξωτερικού χρέους.
- 1864, νέα συμφωνία & αναδιάρθρωση αποπληρωμής του χρέους.
- 1878-'79, ανοίγουν οι “κρουνοί” δανειοδότησης ...

☛ 1893, ...*δυστυχώς επτωχέσαμεν* ...

- 1898, διακανονισμός & Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος (ΔΟΕ)
  - 1921, μερική παύση πληρωμών και
  - 1922, αναγκαστικό δάνειο & σωτηρία
  - 1928 -'32, συμβιβασμοί

☛ 1932, προσωρινό χρεοστάσιο (παύση πληρωμών)

• 1932-'33, επανάληψη πληρωμών και διακανονισμός

☛ 1942-'43, παύση πληρωμών (εξωγενείς παράγοντες)

- 1953, Νομισματική μεταρρύθμιση, υποτίμηση της δραχμής & σύνδεση με το δολάριο - προσωρινή σωτηρία
- 1964, δανειακή σύμβαση με την οποία ρυθμιζονταν τα προπολεμικά χρέη.
  - 1973 & 1978, πετρελαϊκές κρίσεις ...
  - 1985, στα πρόθυρα της χρεοκοπίας

.....

Με την αναδρομή στην ιστορία της νεοελληνικής χρεοκοπίας ή του Ελληνικού κράτους επιδιώκουμε το “φρεσκάρισμα” της μνήμης επαναλαμβάνοντας σελίδες της ιστορίας μας που “διαβάσαμε” όπως στην συνέχεια ...

Στον ιερό σκοπό του αγώνα για την ελευθερία συνέδραμαν (sic) χρηματιστηριακοί κύκλοι του Λονδίνου με τη σύναψη δυο επαχθών δανείων. Πρόκειται για τα επονομαζόμενα «δάνεια της ανεξαρτησίας». Το πρώτο δάνειο συνάφθηκε το 1824 και το δεύτερο το 1825 . Το ονομαστικό ποσό των δυο δανείων ανέρχονταν σε 2.800.000 λίρες (στερλίνες). Το ποσό που έφθασε στην αγωνιζόμενη Ελλάδα ήταν της τάξεως των 540.000 λιρών, ενώ το υπόλοιπο εξανεμίσθηκε σε εγγυήσεις, μεσιτικά, τόκους και γενικότερα έγινε λεία στους «όνυχας των Άγγλων και Αμερικανών κερδοσκοπών» όπως χαρακτηριστικά γράφει ο αείμνηστος καθηγητής Α. Ανδρεάδης.

Τα δάνεια της Ανεξαρτησίας (1824, 1825)

Δάνεια	Ποσά	Νόμισμα
A' δάνειο : 800 χιλ. λίρες, τιμή έκδοσης 59%	472.000	λίρες
Έξοδα	164.000	»
Εισπράχθησαν	308.000	»
B' δάνειο : 2 εκατ. λίρες, τιμή έκδοσης 55%	1.100.000	λίρες
Έξοδα ³	868.000	»
Εισπράχθησαν	232.000!!!	»

Πηγή: Α. Ανδρεάδης, 1939b:306,307.

Από το ποσό των 540.000 λιρών που εντέλει έλαβε η ελληνική διοίκηση οι 392.000 αφιερώθηκαν στην παραγγελία των περιβόητων ατμόπλοιων και φρεγατών που ποτέ δεν έφθασαν στην Ελλάδα πέραν της γνωστής «Καρτερίας» και της φρεγάτας «Ελπίς» ενώ το υπόλοιπο του ποσού ξοδεύτηκε σε μισθούς, ώστε «ναύται, στρατιώται και πολιτικοί υπάλληλοι έπαυσον υπηρετούντες αμισθί» με τραγικά αποτελέσματα στην έκβαση του αγώνα.

Το 1827, ο κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας αναζητούσε την εκ νέου δανειοδότηση από τις μεγάλες δυνάμεις της εποχής λογαριάζοντας πως ένα νέο δάνειο θα βοηθούσε να ξεπληρώσει μέρος των τόκων από τα δάνεια της ανεξαρτησίας αλλά και να

³ Τα έξοδα απαρτίζονταν από προμήθειες, μεσιτικά, προκαταβολή τόκων και στο δάνειο του 1825 έξοδα από εξαγορά ομολόγων !!!

συμμαζέψει οικονομικά τις όποιες παραγωγικές δυνάμεις είχαν απομείνει στην κατερειπωμένη και κατεστραμμένη Ελλάδα. Οι ειρήσεις και η αναζήτηση δεν απέδωσαν καρπούς και έτσι αναγκάστηκε να αναστείλει την εξυπηρέτηση των δανείων της ανεξαρτησίας που ξεπερνούσαν τα φτωχικά έσοδα των ελευθερωμένων περιοχών οδηγώντας την ελληνική διοίκηση στην πτώχευση. Η πτώχευση αυτή θα σημάνει για την Ελλάδα τον αποκλεισμό της από τα ευρωπαϊκά χρηματιστήρια μέχρι το 1878.

Υποστηρίζεται, από ανθρώπους που διαθέτουν φαντασία και όχι τειμήρια, ότι σε εκείνους τους χαλεπούς καιρούς που ο αγώνας χανότανε, η κομβικής σημασίας Ναυμαχία του Ναβαρίνου για την αίσια κατάληξη της ελληνικής επανάστασης ήταν «δάκτυλος» των δανειστών ώστε να δημιουργηθεί το κράτος και έτσι να διασφαλίσουν τον οφειλέτη - πελάτη, των κεφαλαίων τους (Γ. Μαλούχος, 2009, www.tovima.gr).

Εντωμεταξύ, η δολοφονία του Καποδίστρια, πράξη πολιτική, μπορεί να αποδοθεί και στην “στεναχώρια”⁴ που προκάλεσε η πτώχευση εξαιτίας της άρνησης των Μεγάλων Δυνάμεων (Γαλλία, Αγγλία και Ρωσία) να συνδράμουν οικονομικά το υπό σύσταση κράτος (www.iliaoikonomia.gr).

Την πρώτη προεδρική δημοκρατία και το όνειρο για δημοκρατική Ελλάδα διαδέχεται η βασιλεία

Την έλευση του Όθωνα στην Ελλάδα συνοδεύει δάνειο 60 εκατ. φράγκων που αντιστοιχούσε σε 64 εκατ. παλιές δραχμές και που συνάπτεται μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής και την Βαυαρία στο όνομα της κατά τα άλλα ανεξάρτητης Ελλάδας! Το δάνειο, που σημειωτέον θα εκταμιευότανε με δόσεις, χορηγήθηκε με απώτερο σκοπό την ανοικοδόμηση της χώρας εκπληρώνοντας τις ειρήσεις του μακαρίτη πλέον Καποδίστρια. Βέβαια η διαχείριση των δυο πρώτων δόσεων δεν ήταν καλύτερη από τη διαχείριση και τύχη των δανείων της ανεξαρτησίας. Ένα μεγάλο μέρος του ποσού απορροφήθηκε από την Αντιβασιλεία και τον βαυαρικό στρατό, ένα άλλο από τον συμβολικό εκσυγχρονισμό του πρίγκιπα Όθωνα αλλά και από τις αποζημιώσεις στην Τουρκία για την εξαγορά ελληνικών περιοχών!

---

⁴ Σ’ αυτό το κλίμα, ο Καποδίστριας σχεδίασε την διανομή των εθνικών γαιών με σκοπό να διασφαλίσει την στοιχειώδη παραγωγικότητα στον πρωτογενή τομέα και εκ τούτου κάποια, πενιχρά δημόσια έσοδα. Το σχέδιο αυτό όμως έθιγε τα συμφέροντα των μεγαλοκτηματιών, κοτζαμπάσηδων ώσπου και για ασήμαντη αφορμή ο Μαυρομιχάλης δολοφονεί τον Καποδίστρια.

Το δάνειο του 1832

64.000.000 π. δραχ. με τιμή έκδοσης 94% = 57.000.000 δραχ.

κέρδη για τον εκδοτικό (τραπεζικό) οίκο Ρότσιλντ	4.945.761,60
τοκοχρεολύσια 1833-35	7.600.000,00
χρέη προς τις μεγάλες δυνάμεις	1.962.407,24
Εξαγορά Αττικής, Ευβοίας και Φθιώτιδας	12.531.238,40
Οδοιπορικά της Βαυαρικής Αντιβασιλείας	422.207,20
Οδοιπορικά του διοικητικού προσωπικού	163.545,20
Μισθοί Αντιβασιλείας	1.409.000,00
Μεταφορά βαυαρικού στρατού	1.656.703,28
.....	<u>35.668.141,35</u>

Πηγή: Α. Ανδρεάδης, 1939b:334.

Η διαχείριση του δανείου και οι τοποθετήσεις του δεν είχαν καμία σχέση με την παραγωγή και την οικονομία. Έτσι το 1843, η κυβέρνηση και παρά τα μέτρα λιτότητας που παίρνει αδυνατεί να πληρώσει την ετήσια δόση του χρέους και ζητά νέο δάνειο από τις μεγάλες δυνάμεις για να αποπληρώσει τα τοκοχρεολύσια των δόσεων αλλά και τις ειδικότητες από τα παλαιότερα, τα δάνεια της ανεξαρτησίας.

Οι Μεγάλες Δυνάμεις αρνούνται κατηγορηματικά να χορηγήσουν νέο δάνειο και συσκέπτονται στο Λονδίνο καταλήγοντας στην έκδοση καταδικαστικού πρωτοκόλλου με το οποίο ζητούν άμεση ικανοποίηση των απαιτήσεών τους. Τα δυο μέρη έρχονται σε διαπραγμάτευση και υπογράφουν μνημόνιο, καλή ώρα σαν το 1^ο μνημόνιο που υπέγραψε η ελληνική κυβέρνηση του 2010, ώστε σε τρεις, τέσσερις μήνες οι δανειστές εισπράττουν το αστρονομικό, για την εποχή, ποσό των 3.600.000 δραχ. Τα μέτρα όμως που πάρθηκαν τότε οδήγησαν τη χώρα σε βαθιά και μακρόχρονη ύφεση παρασέρνοντας μεγάλο τμήμα του πληθυσμού στην εξαθλίωση.

Τα μέτρα εφαρμογής του 'μνημονίου' (1843)

- ✓ Απόλυση 1/3 των δημοσίων υπαλλήλων.
- ✓ Απόλυση των υπαλλήλων του εθνικού τυπογραφείου, των δασικών υπαλλήλων, των δασονόμων καθώς και των μισών πανεπιστημιακών δασκάλων.
- ✓ Περικοπές της τάξεως του 20% στους μισθούς του Δημοσίου.
  - ✓ Παύση πληρωμής των συντάξεων.
- ✓ Προκαταβολή απόδοσης του φόρου εισοδήματος και της «δεικιάτης».
  - ✓ Αύξηση δασμών και χαρτοσήμου.
- ✓ Κατάργηση των κρατικών υγειονομικών υπηρεσιών.
- ✓ Κατάργηση όλων των διπλωματικών αποστολών του εξωτερικού.
- ✓ Νομιμοποίηση αυθαιρέτων και καταπατημένων γαιών έναντι προστίμου!

Πηγή : J. Petropoulos, 1986b:572,689

Υποστηρίζεται πως το μνημόνιο του 1843 πυροδότησε τη δυσαρέσκεια του λαού και ξέσπασε το κίνημα της 3^{ης} Σεπτεμβρίου που έφερε το Σύνταγμα στην Ελλάδα και θεωρητικά άλλαξε το πολιτειακό σκηνικό και από την μοναρχία περνάμε στην βασιλευομένη δημοκρατία (Γ. Δερτιλής, 2006^α:138).

Από το 1843 έως το 1878 η διεθνής κεφαλαιαγορά κλείνει την πόρτα στην Ελλάδα και η Ελλάδα κλείνεται στην επικράτειά της, δηλαδή στην μικρή εσωτερική κεφαλαιαγορά και σε «παντός είδους δημοσιονομικά επινοήματα». Έτσι η όποια δανειοδότησή της γίνεται από την «Εθνική» τράπεζα που χαιρεί προνομίων λόγω εξυπηρέτησης ενώ το 1864 προστρέχει στην έκδοση έντοκων γραμματίων και το 1868 στην αναγκαστική κυκλοφορία με ότι αυτά συνεπάγονταν στη λειτουργία του τότε νομισματικού συστήματος.

Η έξαρση του ανατολικού ζητήματος (1875-78) και η πρωθυπουργία του Τρικούπη (1875) σήμαιναν διόγκωση των δαπανών και μαζί με αυτές διόγκωση του χρέους. Η λύση ήταν μια και μοναδική: η εξωτερική, διεθνής κεφαλαιαγορά. Για να προσφύγει όμως η Ελλάδα στην εξωτερική κεφαλαιαγορά έπρεπε πρώτα να τακτοποιήσει τις παλιές της υποχρεώσεις. Εντωμεταξύ είχε ξεσπάσει η διεθνής κρίση του 1873 και η διεθνής κεφαλαιαγορά διακρινόταν από σχετική ελαστικότητα ή αναδουλειές ! Έτσι το 1878 επέρχεται συμβιβασμός μεταξύ της Ελλάδας και των χρηματιστικών αγορών του εξωτερικού ώστε ανοίγουν οι κρουνοί των δανείων.

Οι κρουνοί των δανείων (1878 - 1893)

Έτος	Ονομαστικό κεφάλαιο (χρυσά φράγκα)	Πραγματικό κεφάλαιο	Επιτόκιο
1879	60.000.000	44.000.000	8,18 %
1880	120.000.000	89.500.000	6,70
1884	100.000.000	69.786.000	7,15
1887	135.000.000	90.900.000	5,95
1887	30.000.000	20.436.000	5,87
1889	125.000.000	91.000.000	5,50
1891	<u>60.000.000</u>	<u>53.000.000</u>	5,66
	630.000.000	458.622.000	

Πηγή : Α. Ανδρεάδης, 1939b:365.

Τα εννέα⁵ δάνεια που συνάφθηκαν αυτή την περίοδο ξεπερνούσαν κατά πολύ τις δυνατότητες της ελληνικής οικονομίας να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις που συνεπάγονταν. Έτσι φθάνουμε στην αδυναμία αποπληρωμής τους και στην κήρυξη πτώχευσης που έλαχε να γίνει επί της πρωθυπουργίας του Χαρίλαου Τρικούπη. Η πτώχευση αφορούσε μόνο το εξωτερικό και όχι το εσωτερικό δημόσιο χρέος με αποτέλεσμα η οικονομική ζωή στη χώρα να συνεχίζεται απρόσκοπτα και οι Ολυμπιακοί Αγώνες, για παράδειγμα, να διεξάγονται με επιτυχία στην Αθήνα του 1896 (Μ. Ψαλιδόπουλος, 2011, www.istorikathemata.com).

Υποστηρίζεται ότι ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 υποκινήθηκε από τις Μεγάλες Δυνάμεις υποδαυλίζοντας τον υπερπατριωτισμό θερμοκέφαλων Ελλήνων, ώστε δοθείσης “ευκαιρίας”, να επιβάλλουν τη Διεθνή Οικονομική Επιτροπή (Δ.Ο.Ε.) και έτσι να διασφαλιστούν οι ομολογιούχοι των δανείων (Γσουλφίδης, 2012, contramee.wordpress.com).

Πρώτα η πτώχευση κι' ύστερα οι Γάλλοι, Άγγλοι, Ρώσοι, Αυστριακοί, κ.ά., δηλαδή η Δ.Ο.Ε. πυροδοτούν την λαϊκή αγανάκτηση που ξεσπά με το κίνημα στο Γουδί (1909). Με το κίνημα αυτό κλείνει η σκηνή του παλιού πολιτικού συστήματος και ανοίγει μια νέα εποχή με τον Ελευθέριο Βενιζέλο επικεφαλής του κόμματος των Φιλελευθέρων. Έτσι και για άλλη μια φορά είναι η οικονομική κρίση που επιφέρει την πολιτική αλλαγή !

---

⁵ Ο Κ. Βεργόπουλος αριθμεί εννέα (9) δάνεια κατά την περίοδο 1879-1893, ανεβάζοντας το ονομαστικό τους κεφάλαιο σε 640.000.000 χρυσά φράγκα και το πραγματικό, δηλαδή αυτό που έφθασε στην Ελλάδα, σε 465.200.000 χρυσά φράγκα. Αυτό σήμαινε ότι η τιμή έκδοσης των δανείων κατά μέσο όρο ανέρχονταν στο 72,68% (Κ. Βεργόπουλος, 1977:78).

Η παρουσία της Δ.Ο.Ε. και η εν μέρει (sic) ανάληψη καθηκόντων «τιμονιέρη» στα οικονομικά (δημοσιονομικά & νομισματικά) της Ελλάδος αποβαίνει σωτήρια και από το 1898 μέχρι περίπου το 1918-'19 η ελληνική οικονομία διαγράφει ανοδική πορεία ακολουθώντας τη διεθνή τάση. Η πορεία φαντάζει ως σχήμα οξύμωρο αφού για να ανακάμψει η εθνικά κυρίαρχη οικονομία μας ήθελε κηδεμόνα ! Βέβαια η ιδεοληψία του σχήματος ανάγεται στα χρόνια του 1821 και συνιστά βασική παράμετρο της νεοελληνικής συνείδησης και ταυτότητας.

Με την Ελλάδα των “δυο ηπείρων και πέντε θαλασσών” (Συνθήκη Σεβρών) τα οικονομικά ξεφεύγουν της πορείας τους και τα προβλήματα διογκώνονται διότι οι στρατιωτικές δαπάνες για την επιτήρηση (κατοχή) της Μ. Ασίας απαιτούν τα 2/3 του προϋπολογισμού, ενώ η εισπρατεία στην ενδοχώρα της Ανατολίας κοστίζει οκτώ εκατομμύρια δραχμές ημερησίως ! Στα δεινά προστίθενται η μικρασιατική καταστροφή με τα πολιτικά παρεπόμενα, μεταξύ των οποίων και το τέλος της Μεγάλης Ιδέας - βασιικής συνιστώσας της εξωτερικής πολιτικής και διπλωματίας, αλλά και το προσφυγικό⁶ που καταρρακώνουν την οικονομία. Η παρουσία της Δ.Ο.Ε. την περίοδο αυτή είναι υποτονική και δείχνει συγχυσμένη από τις πολιτικές επιταγές που συναλλάσσονταν στο «χρηματιστήριο» του Ανατολικού ζητήματος !

Στα χρόνια που ακολουθούν τη μικρασιατική καταστροφή λαμβάνουν χώρα ρηξικέλευθα γεγονότα στην πολιτική σκηνή της Ελλάδας με τις τηρούμενες αναλογίες στο οικονομικό επίπεδο. Η πολύχρονη πτωτική πορεία της δραχμής συνεχίζει να παιδεύει τους ιθύνοντες νους, δηλαδή την οικονομική φιλολογία αλλά και την πραγματική οικονομία έως το 1927 όπου σταθεροποιείται και εξυγιανείται με τη δανειακή συνδρομή της Κοινωνίας των Εθνών (ΚτΕ). Η σταθεροποίηση και εξυγίανση της δραχμής εκείνη την εποχή με την συνδρομή ενός ακόμη χρέους, δίνουν το έναυσμα της σύστασης του ιδρύματος της Τράπεζας της Ελλάδος. Εντωμεταξύ το 1927 επανέρχεται στην Ελλάδα ο Βενιζέλος και το 1928 ειλέγεται πανηγυρικά από τον Ελληνικό λαό! Το ίδιο έτος η δραχμή εντάσσεται στον διεθνή «κανόνα του χρυσού» και συνδέεται με τη στερλίνα. Σημειωτέον ότι το διεθνές αυτό νομισματικό σύστημα παρουσίαζε ρωγμές από τη συνθήκη των Βερσαλλιών (1914) !

Η κρίση του 1929 δεν γίνεται άμεσα αισθητή στην Ελλάδα και δεν απασχολεί το οικονομικό της επιτελείο εκτός από το φιλολογικό μέρος που, ως συνήθως, τσιτσιρίζε, ενώ ο

---

⁶ Το δάνειο για την αποκατάσταση των προσφύγων έτρεχε με επιτόκιο 9% (!), δηλαδή ιδιαίτερος ακριβό χρήμα για την εποχή.

προϋπολογισμός ήταν πλεονασματικός με καλές προδιαγραφές και για το επόμενο έτος ! Εντούτοις το 1930 η μείωση του μεταναστευτικού εμβάσματος συμπιέζει τους άδηλους πόρους, βασική συνιστώσα της ελληνικής οικονομίας και η πτώση των τιμών στον πρωτογενή τομέα που συνοδεύονταν με την μείωση των εξαγωγών το 1931 αρχίζει να προβληματίζει και να ανησυχεί για την επόμενη ημέρα. Εντωμεταξύ το εξωτερικό χρέος (δάνεια) έχει διογκωθεί διακυβεύοντας τη νομισματική σταθερότητα που μέσα στον οικονομικό κυκλώνα των ημερών της διεθνούς ύφεσης απομυζά τα αποθεματικά της Τράπεζας της Ελλάδος ανώφελα. Οι προσπάθειες του Βενιζέλου για εύρεση δανεικών δεν τελεσφορούν και η Ελλάδα υπό το δυσβάσταχτο βάρος του εξωτερικού χρέους κηρύσσει στάση πληρωμών, δηλαδή πτώχευση. Το εξωτερικό χρέος αντιπροσώπευε περίπου το 150% του ετησίου ακαθάριστου εθνικού εισοδήματος, δηλαδή το ίδιο περίπου με αυτό της «τρελής δεκαετίας» του 1879-'89 (Βεργόπουλος, 1978:335).

Τα οικονομικά μέτρα⁷ που λαμβάνονται στη συνέχεια διασώζουν την κατάσταση και τα οικονομικά γρανάζια επαναλειτούργούν, αλλά η έκρυθμη πολιτική κατάσταση εξαιτίας της δραματικής οικονομικής εξέλιξης συμβάλουν στην παλινόρθωση του βασιλιά (1935) και την εγκαθίδρυση του δικτατορικού καθεστώτος του Ι. Μεταξά (1936) ! Το πολιτικό σκηνικό αλλάζει για άλλη μια φορά σε σχέση με τη διαχείριση της οικονομικής κατάστασης (Mazower, 2009: 369,370⁸), δίχως να σημαίνει αυτό ότι η Ελλάδα κατέχει την αποκλειστικότητα του συνδυαστικού φαινομένου οικονομικής κρίσης - πολιτικής αλλαγής.

Μετά το τέλος του Β Παγκοσμίου πολέμου γίνονται προσπάθειες από τον Ξ. Ζολώτα, διοικητή της ΤτΕ, για παραγραφή του εξωτερικού χρέους ως αναγνώριση της συμβολής της Ελλάδος και των θυσιών της στην νίκη των συμμαχικών δυνάμεων! Η ιδεοληψία που προαναφέραμε γίνεται εντέλει φάντασμα ! Οι ειλικήσεις για παραγραφή προφανώς αποβήκαν άκαρπες. Έτσι οδεύουμε τον δρόμο του Γολγοθά φορτωμένοι το προ αλλά και μεταπολεμικό χρέος που αντιμετωπίζεται με τις αλλεπάλληλες υποτιμήσεις της δραχμής αφού ο «απόπλους» δανείων από τη διεθνή κεφαλαιαγορά είναι πάλι απαγορευτικός εξαιτίας της ΔΟΕ⁹.

Από το 1952-'53, η ελληνική οικονομία με τη βοήθεια του προγράμματος ανοικοδόμησης (plan Marshall) ακολουθεί τα χνάρια της διεθνούς ανοδικής οικονομικής πορείας

---

⁷ Σχετικά με τα οικονομικά μέτρα που λήφθηκαν βλ. Τράπεζα της Ελλάδος, 1978:96.

⁸ Ο Mazower υποστηρίζει πως στην ελληνική περίπτωση δεν έχουν εφαρμογή «οι απλές αντιστοιχίσεις μεταξύ οικονομικής ύφεσης και πολιτικής κρίσης» και θεωρεί την «ενδεχόμενη αναδιάταξη των πολιτικών δυνάμεων» ως απόρροια της αδυναμίας να διαχειριστεί η οικονομική μεγέθυνση που ακολούθησε την ύφεση του 1932.

⁹ Σημειώτων ότι η ΔΟΕ, που αντικαθίσταται από τη Νομισματική Επιτροπή το 1946, καταργείται με νόμο το 1977 !!!

επιδεικνύοντας μάλιστα επί σειρά ετών πλεονασματικούς προϋπολογισμούς ώστε το 1968 και μετά την ρύθμιση των προπολεμικών κυρίως δανείων (1964), το εξωτερικό χρέος να έχει σχεδόν εξαλειφθεί! Βέβαια “εξαλειφθεί” στην μακροοικονομική δεν σημαίνει ξεχρεωθεί, αλλά σημαίνει ότι είχε πέσει στο 20-25% που θεωρείται φυσιολογική τιμή (Λ. Τσουλιφίδης, 2012, contramee.wordpress.com).

Στη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών (1967-'74) η οικονομική ανάπτυξη διατήρησε τις ταχύτητες και τη δυναμική της προηγούμενης περιόδου έως το 1973. Μοχλοί στην οικονομική ανάπτυξη αναδεικνύονται ο κατασκευαστικός τομέας (οικοδομή) και οι άδηλοι πόροι (μεταναστευτικά εμβάσματα, τουρισμός, ναυτιλία). Εν τω μεταξύ τα δάνεια που συνάφθηκαν την περίοδο αυτή και εξ αυτών τα χρέη διευθετούνταν με τρόπο εξωλογιστικό¹⁰, «κάτω από το τραπέζι» και έτσι η χούντα εμφανίζεται με χαμηλά ποσοστά χρέους (Δ. Καζάκης, 2011, www.ellinikoarχειο). Βέβαια, η οικονομία την περίοδο της δικτατορίας μοιάζει με πλοίο ακυβέρνητο που ταξιδεύει χάριν του διεθνούς αέρα και η άποψη αυτή επικυρώνεται με την πετρελαϊκή, οικονομική κρίση του 1973. Τότε, η οικοδομική δραστηριότητα καθιζάνει κατά 33%, η μετανάστευση ανακόπτεται και οι άδηλοι πόροι μειώνονται, ενώ οι επενδύσεις στον πρωτογενή τομέα υποχωρούν κατά 26%(ΙΕΕ, 2000, τ.ΙΣΤ':318). Από 1973 στο 1974 ο πληθωρισμός ανέρχεται κατά δέκα ποσοστιαίες μονάδες, ο ρυθμός ανάπτυξης παίρνει αρνητικό πρόσημο ενώ το κατά κεφαλή ΑΕΠ δέχεται μείωση της τάξεως του 4,2% ώστε από 42.997 δρχ το 1973 να πέσει στις 41.210 δρχ το 1974 (ΓτΕ,1978:624). Ενώπιον της οικονομικής αυτής κατάστασης η δικτατορία των συνταγματαρχών δεν έχει πολιτική ούτε οικονομικό σχέδιο αντιμετώπισης των δεινών που επιφέρει η α' πετρελαϊκή κρίση και το πλοίο ταξιδεύει ακυβέρνητο!

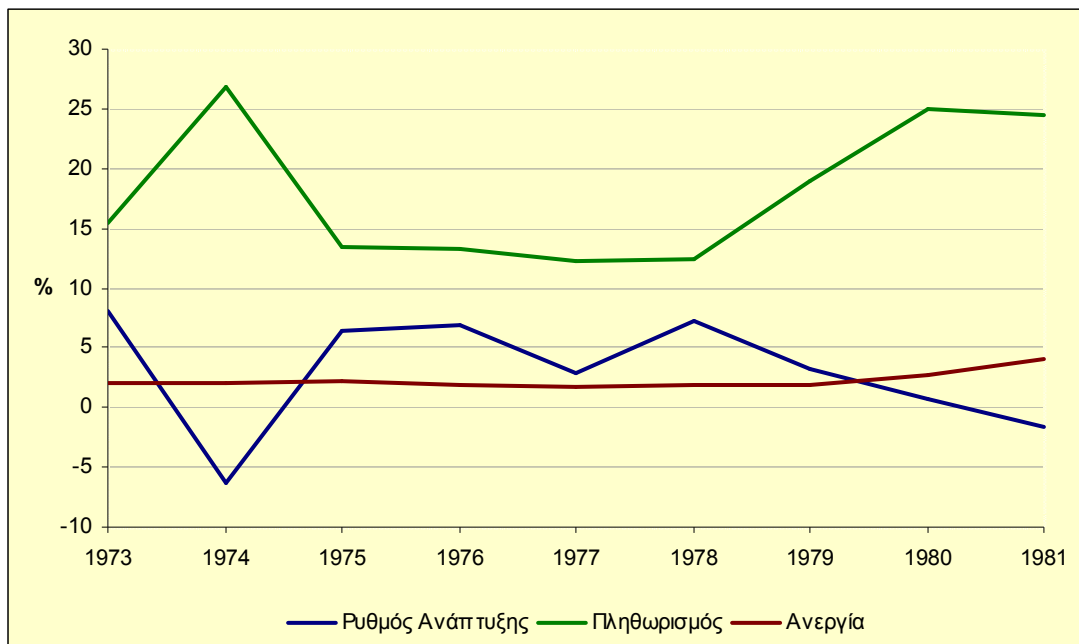
Υποστηρίζεται ότι η οικονομική κρίση του 1973 έφερε βίαια στην επιφάνεια την λαϊκή δυσανεμία και συνέβαλε στην πτώση της δικτατορίας (Καλοδούκας, 2010, www.aformi.gr).

---

¹⁰ Σχετικά με τα δάνεια σε συνάλλαγμα και τον εξωλογιστικό χαρακτήρα τους βλ., Κ. Μελά, 2011:25 & Ηλιαδάκη, Τ. 2009.

Ρυθμός Ανάπτυξης, Πληθωρισμός, Ανεργία %, 1973-'81

Πηγή: Καζάκος, 2001:301, 309 & ΥΠΕΘΟ

Η διεθνής πετρελαϊκή κρίση όμως επιμένει και το 1978-'79 βρίσκει την Ελλάδα σε πολιτική παραζάλη ενώ το «κύμα» εκδηλώνεται με την συνηθισμένη χρονική καθυστέρηση κυρίως στην ναυτιλία που συρρικνώνει κι' άλλο τους άδηλους πόρους με τους οποίους τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης κλείνανε τα ελλείμματα των τρεχουσών συναλλαγών (ΓτΕ,1978:719). Εν τω μεταξύ τα πρώτα συμπτώματα του στασιμοπληθωρισμού απορροφά η αισιοδοξία των ημερών του 1980 που προκαλείται από την πρόδηλη πολιτική αλλαγή που επέρχεται. Στο επίπεδο των δημοσιονομικών μεγεθών όμως οι αριθμοί δεν συμφωνούν με την λαϊκή ευφορία αφού ο ρυθμός ανάπτυξης από το 1980 στο '81 επιβραδύνει, η ανεργία αυξάνει και ο πληθωρισμός βρίσκεται σε υψηλά επίπεδα (Καζάκος, 2001:357).

Υποστηρίζεται λοιπόν πως η εκλογική νίκη του ΠΑ.ΣΟ.Κ, το 1981, σχετίζεται, μεταξύ άλλων, και με τις διεθνείς οικονομικές κρίσεις του '70 (Καζάκος, 2001:307).

Τους κραδασμούς από την κρίση εξουδετερώνει, επιφανειακά τουλάχιστον, η πολιτική κενσισανού μάλλον τύπου που ασκείται την πρώτη τετραετία του ΠΑ.ΣΟ.Κ. ενώ διεθνώς έχει ξεπεραστεί και κυριαρχεί η σοφία (sic) των μαθητών του κυρίου Friedman! Στην Ελλάδα λοιπόν της "Αλλαγής" με την βοήθεια των μεσογειακών ολοκληρωμένων προγραμμάτων, με τον κατασκευαστικό τομέα, που βρίσκεται ακόμη σε έξαρση, με το ένα και το άλλο ξεγελιότανε ο κόσμος κι ας έβλεπε τον πληθωρισμό να τρέχει πιο γρήγορα από τον ίδιο! Φυσικά αυτό ως το 1989 όπου το χρέος έχει σκαρφλώσει στο 61,5% του ΑΕΠ

από το 32,8% που ήταν το 1981 (Καλοδούκας, 2010: www.aformi.gr) ενώ τα σκάνδαλα στυλ Κοσκιωτά που ξεσπούν αποδεικνύουν ότι η πολιτική κευνσιανού τύπου δεν ήταν τίποτε περισσότερο από την πεπατημένη της πελατειακής πολιτικής του κράτους!

Η συνέχεια δεν χρήζει υπενθύμισης, ούτε ερμηνειών και ιστορικής “τακτοποίησης”, διότι το έργο παίζεται ακόμη και στο “Τέλος”, που πλησιάζει, είμαστε πρωταγωνιστές, ώστε υπάρχει χώρος μόνον για αναλύσεις! Ως γνωστό, και για άλλη μια φορά, η οικονομική πορεία της Ελλάδος μετά την «χαμένη δεκαετία του ’80» ακολουθεί την καθοδική, διακυμαινόμενη πορεία της διεθνούς οικονομίας μέχρι την ύφεση του 2008. Εντούτοις, και για την περίπτωση που ειθέτουμε, φαίνεται πως η ύφεση συνέβαλε πάλι στην αλλαγή του πολιτικού τοπίου: η αυλαία της μεταπολιτευτικής πολιτικής σκηνης με τις εκλογικές αναμετρήσεις του 2012 έπεσε, ενώ η αυλαία για την επόμενη πράξη δεν έχει ακόμη σηκωθεί!

Συνοψίζοντας τον σύντομο αυτό «περίπλου» στο εξωτερικό χρέος και τις χρεοκοπίες του Ελληνικού κράτους διαπιστώνουμε κάποιες επαναλήψεις που ει της συχνότητας τους μας επιτρέπουν να ανάγουμε σε κανονικότητες.

✓ Οι οικονομικές κρίσεις στην Ελλάδα ακολουθούν τα κύματα των διεθνών οικονομικών διακυμάνσεων με την χρονική καθυστέρηση που αιτιολογεί το οικονομικό της ανάστημα¹¹. Η ακολουθία αυτή δηλώνει πως η Ελλάδα είναι μέρος / μέλος του διεθνούς οικονομικού συστήματος. Το γεγονός όμως ότι στις καθοδικές φάσεις των κυμάτων αυτών η Ελλάδα φθάνει στις χρεοκοπίες ή στα πρόθυρα τους δηλώνει ότι είναι άμεσα εξαρτημένη από τον ιστό της “κοσμοοικονομίας” σε τέτοιο σημείο ώστε να “θρέφεται” από αυτόν. Η εξάρτηση αυτή δεν έχει να κάμει με το οικονομικό ανάστημα της Ελλάδος, αλλά σχετίζεται με την πολιτική “χάραξη” και ειδικότερα τη σώφρονα οικονομική πολιτική, όπου και παρουσιάζει διαχρονικό έλλειμμα!

✓ Όλες οι οικονομικές κρίσεις και υφέσεις που γνώρισε το Ελληνικό κράτος από της συστάσεως του έως και σήμερα εκβάλλουν σε πολιτική αλλαγή που δυο τουλάχιστον φορές ήταν καθεστωτική. Αυτό δεν αποτελεί ίδιον της Ελλάδος, αλλά είναι φαινόμενο των εξαρτημένων οικονομιών από τη διεθνή κεφαλαιαγορά. Στην περίπτωση της Ελλάδος ο απολογισμός των αλλαγών αυτών είναι μάλλον θετικός αφού τις περισσότερες φορές έγειρε προς το ‘προοδευτικότερο’!

---

¹¹ Υιοθετώντας τα κύματα Kondratieff παρατηρούμε ότι όλες οι ελληνικές χρεοκοπίες βρίσκονται στις καθοδικές φάσεις της διεθνούς οικονομίας.

✓ Η υποβόσκουσα σύνδεση που γίνεται μεταξύ οικονομικής κρίσης και πολέμου σαν τρόπου επίλυσής της δεν είναι εντελώς ανυπόστατη αφού διακρίνεται σχετική κανονικότητα τόσο σε εθνική όσο και σε διεθνή κλίμακα¹². Εντούτοις κρίνουμε πως μια τέτοια λύση έχει δυνητική υπόσταση, δηλαδή ενδεχομένως και να προκύψει εκ του βαθμού των αδιέξοδων και ανισορροπιών που επέρχονται διεθνώς !

✓ Τέλος, και διευκρινιστικά, υποστηρίζεται ότι η παρούσα κρίση δεν είναι ίδια με αυτές του παρελθόντος, διότι πλέον ανήκουμε στην ευρωζώνη και το πρόβλημα είναι πρόβλημα του ευρώ. Η άποψη αυτή είναι καθ' όλα έγκυρη με την διαφορά πως καμία κρίση (ύφεση) δεν ήταν ίδια με την προηγούμενη και δεν μπορεί να είναι ίδια και συγκρίσιμη αφού η τάση της οικονομίας, υιοθετώντας την θεωρία των κυμάτων του Kondratieff, είναι ανοδική ! - μέχρι πότε ;¹³

---

¹² Στα “καθ’ ημάς”, για παράδειγμα, ο ελληνοτουρκικός του 1897 είχε ως στόχο την εξυπηρέτηση των ξένων ομολογιούχων, δηλαδή του εξωτερικού χρέους ενώ ο β’ Παγκόσμιος Πόλεμος (διεθνή κλίμακα) εξυπηρετούσε την επίλυση της κρίσης του ’29 και πιο πρόσφατα η τουρισική εισβολή στην Κύπρο (1974) και ταυτόχρονα οι περιπέτειες με τα πετρέλαια στο Αιγαίο (έξοδος τουρισικού ωκεανογραφικού σκάφους, ύστερα το «Σισμίν» και οι αερομαχίες, κ.λπ.) συνδέονται άμεσα με τις κρίσεις της δεκαετίας του ’70.

¹³ βλ. το ενδιαφέρον άρθρο του Robert J. Gordon, “Μήπως φτάσαμε στο τέλος του αμερικανικού ονείρου;” στο *www.Capital.gr*.

Αναφορές ...

● Βιβλιογραφικές ...

- ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, Α. (1937), *Το Δημόσιο χρέος της Ελλάδος*, Αθήνα: Ι.Ν. Ζαχαρόπουλος.
- ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ Ανδρέας (1939), *Έργα ΙΙ: Μελέται επί της Συγχρόνου Ελληνικής Δημόσιας Οικονομίας*, Αθήνα: Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών.
- ΑΛΟΓΟΣΚΟΥΦΗΣ, Γ. & ΛΑΖΑΡΕΤΟΥ, Σ. (2002), *Η Δραχμή από το Φοίνικα στο Ευρώ*, Αθήνα: Εκδοτικός οίκος Α.Α. Λιβάνη.
- ΒΑΡΟΥΦΑΚΗΣ Γιάννης (2011), *Κρίσης Λεξιλόγιο. Οι οικονομικοί όροι που μας καταδυναστεύουν*, Αθήνα: εκδόσεις ποταμός.
- ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. (1994), *Το Δημόσιο Χρέος και οι Επιπτώσεις του*, Αθήνα: ΚΕΠΕ
- ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. & ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ, Κ. (1977, 2000), «Πολιτική των κυβερνήσεων και Προβλήματα από το 1881 ως το 1895» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', σσ. 39-87, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. (1978, 2000), «Η Ελληνική οικονομία από το 1926 ως το 1935» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', σσ. 327-342, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- ΔΕΡΠΙΛΗΣ Γιώργος (2006⁴), *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*, τ.2, Αθήνα: βιβλιοπωλείον της 'Εστίας'.
- ΚΑΖΑΚΟΣ, Πάνος (2001), *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*, Αθήνα: εκδόσεις Πατάκη.
- ΚΩΣΤΗΣ, Κ. (1986), *Οι Τράπεζες και η Κρίση 1929-1932*, Αθήνα: Ε.Τ.Ε. - Ιστορικό Αρχείο.
- ΛΙΓΝΑΔΗΣ Αναστάσιος (Γάσος) (1970), *Το Πρώτον Δάνειον της Ανεξαρτησίας*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα: Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών.
- ΜΑΖΩΡ, Μ. (2002), *Η Ελλάδα και η Οικονομική Κρίση του Μεσοπολέμου*. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- ΤΡΑΠΕΖΑ της ΕΛΛΑΔΟΣ (1978), *Τα Πρώτα Πενήντα Χρόνια της Τραπέζης της Ελλάδος, 1928-1978*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος.
- ΤΣΟΥΛΦΙΔΗΣ Λευτέρης (2009), *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδας*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας.
- ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΣ, Μιχάλης (1989), *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι*, Αθήνα: Ε.Τ.Ε. - Ιστορικό Αρχείο.

● Διαδικτυακές ...

- ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ Άλκης (2011), «Οι πτωχεύσεις του Ελληνικού κράτους από το 1821 έως σήμερα» στο [http:// www.iskra.gr/index.php?option](http://www.iskra.gr/index.php?option)
- ΑΝΩΝΥΜΟΥ (2012), « Οι Οικονομικές Κρίσεις στην Ελλάδα από την απελευθέρωση μέχρι σήμερα », στο http://www.iliaoikonomia.gr/print_news.php?id=790
- ΗΛΙΑΔΑΚΗΣ, Τ. (2009), «Το δημόσιο χρέος στο ελληνικό κράτος από το 1824» στο [www.patriis.gr/articles/167958/...](http://www.patriis.gr/articles/167958/)
- ΚΑΖΑΚΗΣ Δημήτρης (2011), « Οι χρεοκοπίες της Ελλάδας », στο [http://www.ellinikoarxeio.com/2011/11/xreokopies ...](http://www.ellinikoarxeio.com/2011/11/xreokopies...)
- ΚΑΛΑΦΑΤΗΣ, Θανάσης (2011), « 1893: Μια πτώχευση από το παρελθόν - Το πολιτικό παρασκήνιο, το οικονομικό προσκήνιο και ο χαρακτήρας του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου », στο <http://www.alfavita.gr/partro.php...>
- ΚΑΛΟΔΟΥΚΑΣ, Άγγελος (2010), «Η “χαμένη δεκαετία του 1980” και η ιδεολογική αντιστροφή της πραγματικότητας» στο www.aformi.gr/2010/11/η-χαμένη-δεκαετία-του-1980...
- ΚΑΤΣΙΜΑΡΔΟΣ, Τ. (2009), « Οι μόνιμοι εφιάλτες του νεοελληνικού κράτους », στο <http://www.ethnos.gr/v5general2print.asp?catid...>
- ΚΟΝΔΥΛΗΣ, Θάνος (2010), «1929-1932: Η Παγκόσμια Οικονομική Κρίση και η Ελληνική Πτώχευση», στο [http://gr.forexpress.com/analysis/...](http://gr.forexpress.com/analysis/)
- ΜΑΛΟΥΧΟΣ, Γεώργιος (2009), «Οι τέσσερις ελληνικές πτωχεύσεις» στο [http://www.tovima.gr/default.aspx?pid ...](http://www.tovima.gr/default.aspx?pid...)
-

- ΜΕΛΑΣ Κώστας (2011), «Γενική Επισκόπηση Δανεισμού και Δημοσίου Χρέους της Ελλάδος 1824-2010» στο www.el.scribd.com/doc/56830527...
- ΜΙΡΚΟΣ Γιώργος (2011), «Η πτώχευση του 1893. Η δανειοληπτική περιπέτεια της Ελλάδας στο 19^ο αιώνα» στο [www.mikres-ekdoseis.gr/...](http://www.mikres-ekdoseis.gr/)
- ΜΠΕΛΟΓΙΑΝΝΗΣ Νίκος, «Η καινούργια χρεοκοπία» απόσπασμα από το βιβλίο του συγγραφέα με τίτλο *Το Ξένο Κεφάλαιο στην Ελλάδα*, Αθήνα: Άγρα (2010) που βρίσκεται αναρτημένο στο <http://www.iskra.gr/index.php?option>
- ΤΡΑΠΕΖΑ της ΕΛΛΑΔΟΣ (2009), «Η κρίση του 1929, η Ελληνική Οικονομία και οι Εκθέσεις της Τράπεζας της Ελλάδος για τα έτη 1928-1940» (κείμενο: Σοφία Λαζαρέτου) στο www.bankofgreece.gr/bogDocuments/H_KΡΙΣΗ_ΤΟΥ_1929.pdf
- ΤΣΟΥΛΦΙΔΗΣ, Λευτέρης (...), « Οι πτωχεύσεις του Ελληνικού Κράτους » στο <http://contramee.wordpress.com> & του ίδιου (2010), «Η Ελλάδα στην κρίση του 1929 : Διδάγματα Οικονομικής Πολιτικής» (παρουσίαση) στο www.e-history.eu/files/uploads/presentation_-_2010.12.06.pdf
- ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΣ, Μιχάλης (2011) «Οι πτωχεύσεις στη νεότερη Ελλάδα» στο [http://news.kathimerini.gr/4Dcgi/...](http://news.kathimerini.gr/4Dcgi/)
- _____ (2011), « Οι οικονομικές εξελίξεις στην Ελλάδα από την πτώχευση του 1893 ως την ‘επανάσταση στο Γουδύ’ » στο <http://www.istorikathemata.com>

